

id 1357
C-2 28/03/1991

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

LUTKEWIERUM, gemeente Littenseradiel

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Lutkewierum als beschermd dorpsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 (voorheen 20) van de Monumentenwet zijn de raad van de gemeente Littenseradiel, Gedeputeerde Staten van Friesland, de Rijksplanologische Commissie en de Raad voor het Cultuurbeheer gehoord over het voorstel Lutkewierum aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht. De genoemde instanties hebben alle positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen aanwijzing. In verband daarmee zijn in de begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht en in de toelichtende tekst geen wijzigingen aangebracht ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988". De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".

1911
1912

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

LUTKEWIERUM gemeente Littenseradiel

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Lutkewierum als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 234) door een stippellijn omgrensd gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Juli 1988.

Inleiding

Het dorp Lutkewierum is gelegen in de gemeente Littenseradiel op een afstand van circa zeven kilometer ten noordwesten van Sneek. De nederzetting is ontstaan als een agrarische vestiging in onbedijkt kweldergebied en ontwikkelt zich onder invloed van periodieke overstromingen in de loop der tijd tot een verhoogde woonplaats of terp. Na de bedijking van het eiland van Oosterend, in de 10de eeuw, blijven terp en terpstructuur intact al is dit door de verbeterde bewoningsomstandigheden in principe niet noodzakelijk meer. De ruimtelijk-historische ontwikkeling van Lutkewierum is nog duidelijk herkenbaar aanwezig in de opbouw van het dorp. De ruimtelijke structuur wordt in hoofdzaak bepaald door de centraal op de terp gelegen kerk met daaromheen een ringvormig pad, een zogenaamde rondgang, waarop in zuidelijke en zuidoostelijke richting een deels radiale verkaveling met een terzijde van de kerk gelegen bebouwing aansluit. Deze structuur heeft vermoedelijk reeds lang bestaan en als basis voor de ruimtelijke ontwikkeling gediend. Typierend voor Lutkewierum zijn daarnaast de ligging aan een insteekweg, de waterverbinding met Rien en de eenheid van bebouwing en begroeiing op de terp in contrast met het omringende open landschap.

De kenmerkende dorpsstructuur is van zodanige cultuurhistorische waarde, dat een aanwijzing van Lutkewierum als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is.

Ontstaan en ontwikkeling

De kust van het zuidoostelijk deel van de Noordzee vormt het verspreidingsgebied van de terpen, de door de mens opgeworpen woonheuvels uit de periode dat het land nog niet door dijken wordt beschermd. Door het zeewater wordt vanaf circa 2700 voor Christus zand en klei afgezet op de bestaande pleistocene ondergrond. Vanaf de Bronstijd treedt echter een vertraging in de zeeneuwaustijging op waardoor sindsdien perioden van min of meer permanente overstroming worden afgewisseld door perioden waarin het gebied grotendeels droog ligt. Met het droogvallen van het gebied worden de kweldergronden in principe bewoonbaar voor de mens.

In de 6de à 5de eeuw voor Christus wordt een deel van de inmiddels bewoonde gronden verlaten vanwege de verslechterde bewoningsomstandigheden als gevolg van toegenomen wateroverlast; andere nederzettingen worden door de bewoners opgehoogd door middel van mest en kwelderzoden. De op deze wijze ontstane woonheu-

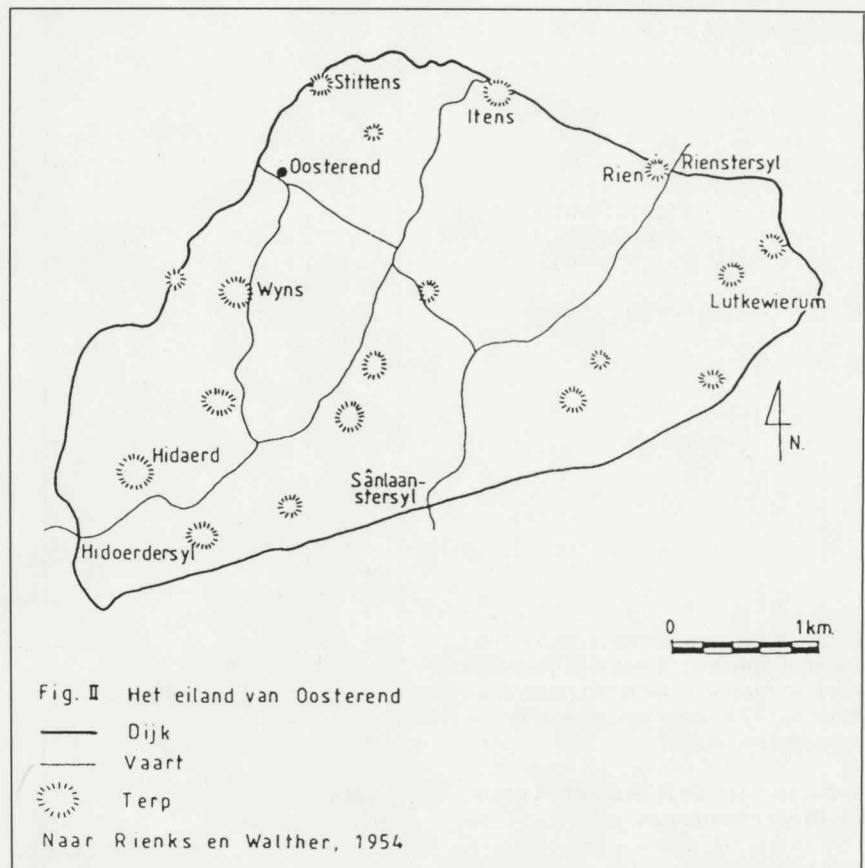
vels worden terpen genoemd. In samenhang met het afwisselend optreden van perioden met veelvuldige overstromingen en perioden met een relatief geringe zee-inval zijn tot circa 1100 na Christus een groot aantal terpen ontstaan en gegroeid. De vorming en ophoging van terpen komt ten einde wanneer men zich tegen het water leert beschermen door het opwerpen van dijken (10de eeuw) en in de 13de eeuw een aaneengesloten stelsel van zeedijken realiseert. In de eeuwen voor de bedijking bestaat Westergo, waarin Lutkewierum is gelegen, uit een kwelderlandschap doorsneden met zee-armen en krekken. Rond 800 na Christus ontstaat uit een van de geulen de Middelzee. Doordat steeds meer land verloren gaat, reikt de Middelzee uiteindelijk tot aan Bolsward en ontstaat nog een geul direct ten oosten van het huidige Lutkewierum. Na enige tijd vindt echter in de Middelzee weer opslibbing plaats en verlandt de zeeboezem.

Het wordt nu mogelijk dijken op te werpen en zo komen de oudste bedijkingen in de eerste helft van de 10de eeuw tot stand. Deze vroege bedijkingen betreffen reeds bewoonde gebieden die als op zichzelf staande zeepolders moeten worden beschouwd.

Een dergelijk 'bedijkingseiland' is het eiland van Oosterend dat aan drie zijden door brede geulen is omgeven. Het is een van de oudste inpolderingen van West-Europa. Deze polder

bestaat uit een gebied waarin een aantal terpen ligt en waarin later de nederzettingen Oosterend, Itens, Rien, Lutkewierum en Hidaard voorkomen, alsmede een aantal buurtschappen. Het opwerpen van afzonderlijke ringdijken gaat aan de totstandkoming van een geheel Westergo omvattende zeevering vooraf. Op de dijken van het eiland van Oosterend en andere kernpolders als Hartwerd-Hichtum en Tzum sluiten later aangelegde dijken aan. Ze verbinden de verschillende polders onderling, bijvoorbeeld de polder rondom Tzum met die van Oosterend door middel van de Slagtedijk. Om te voorkomen dat tijdens hoogwaterstanden het buitenwater de kernpolder binnendringt, brengt men in de dijk rondom het eiland Oosterend tenminste drie zijlen (sluizen) aan, namelijk bij Sânlean, Hidaard en Rien. Door middel van dergelijke sluisjes kan men in de afvoer van het overvloedig water uit het ingepolderde gebied voorzien.

Lutkewierum is waarschijnlijk als agrarische nederzetting ontstaan, met één of meer boerderijen op de terp gesitueerd. Over de oudste ruimtelijke ontwikkeling van het dorp ontbreken gegevens, zoals archeologische, waardoor de ontwikkeling slechts in algemene lijnen kan worden geschetst. Op grond van de structuur op de terp valt iets te zeggen over de ontstaansperiode van

de nederzetting. Verhoogde woonplaatsen waarop een gehucht, dorp of stad is ontstaan, kunnen aan de hand van plattegrondkenmerken in drie hoofdtypen worden onderverdeeld. Op grond van archeologisch onderzoek in andere terpen bestaan aanwijzingen dat deze woonheuvels zijn gevormd door het aaneengroeien van dicht bijeen gelegen oorspronkelijk eenhuizige terpen. Mogelijk is de terp van Lutkewierum ontstaan uit enkele van zulke aan één agrarisch bedrijf plaatsbiedende woonheuvel-tjes.

Het eerste hoofdtype wordt gevormd door terpen met een radiale verkaveling die zich in sommige gevallen uitstrekt tot in het veld rondom de terp. Vermoedelijk had zo'n terp in het centrum op de kruin een open ruimte, waarop later meestal de kerk werd gebouwd. Bij dit ideaaltipe liggen de boerderijen straalsgewijs om deze centrale ruimte met het woongedeelte en de stal op de flank van de terp met de achterzijde naar een ringweg gericht. Terpen met een radiale verkaveling kennen in het algemeen een bewoningscontinuïteit sinds de Romeinse Tijd en behoren tot de oudste dorpsterpen.

De terpen die door de agrarische blokvormige verkaveling een meer vierkante of rechthoekige indeling van het terrein hebben gekregen, vormen het tweede hoofdtype. Ze zijn voor een deel een tijd onbewoond geweest en nadien opnieuw in bezit genomen. Het laatste type, de zogenaamde handelsterp, bestaat uit een lange smalle terp met een of twee dichtbebouwde in de lengterichting van de terp verlopende hoofdstraten. Dergelijke terpen zijn op zijn vroegst in de 7de of 8ste eeuw ontstaan en hebben hun agrarisch karakter grotendeels verloren ten gevolge van handelsactiviteiten.

De terp van Lutkewierum lijkt qua indeling, zoals die van later kaartmateriaal bekend is op een mengvorm van radiaal en blokvormig ingedeelde terpen. Wat betreft de structuur op de terp vormt Lutkewierum daarom een overgang tussen het eerste en het tweede hoofdtype.

De radiale lijnen op de terp wijzen op een langdurige bewoningscontinuïteit, mogelijk sinds de Romeinse Tijd. Dat de terp in elk geval ruim voor de 10de eeuw is ontstaan, blijkt uit de ringdijk rond de kernpolder Oosterend, waarbinnen het dorp is gelegen. De dijk heeft in zijn traject bij Lutkewierum een duidelijke uitstulping, waaruit geconcludeerd mag worden dat de nederzetting ten tijde van de bedijking al bestond en het dorpsgebied binnen de bedijking moest worden getrokken (fotobijlage, afb. 4). Vóór de bedijking lag het dorp nabij een zijtak van de Middellzee. Het verloop van deze slenk is nog

zichtbaar door een lage strook grond ten oosten en noorden van het dorp. Bij de onderlinge verbindingen tussen de terpnederzettingen speelden de in groten getale aanwezige watergangen de voornaamste rol. Na de bedijkingen veranderde hierin slechts weinig, hoewel de dijken meestal tevens als wegverbinding fungeerden.

Op de agrarische terpen wordt gewoond, stalt men vee, vindt akkerbouw plaats en wordt drinkwater gewonnen. Het open veld rondom de terp is als hooi- en weiland in gebruik. Het belang van de terp wordt mede aangegeven door de nederzettingsnaam. Het laatste deel van de naam, wierum, betekent 'woonplaats' (hem) op een verhoogde woonplaats (wier). De toevoeging Lutke of Luttike betekent 'klein'. Of dit nu slaat op de woonheuvel dan wel op de nederzetting als geheel, is onduidelijk, wel is duidelijk dat het aan de naam is toegevoegd ter onderscheiding van het ten zuidwesten van het dorp gelegen Grotewierum.

De eerste (vermoedelijke) vermelding van het dorp stamt uit 1370. Men noemt dan de nederzetting Lettinghe, mogelijk een oude benaming van Lutkewierum. De eerste stenen kerk, gewijd aan de H. Gertrudis, wordt in de 12de eeuw gebouwd. Nadat het dorp in de periode 1514–1515 door een bende is platgebrand, duurt de herbouw van de kerk tot 1557. Het huidige nederlands hervormde kerkgebouw stamt uit dit jaar. Tot circa 1600 vormen Hennaard, Itens en Lutkewierum een gezamenlijke gemeente. Na dat jaar is Lutkewierum een zelfstandige kerkgemeente; de bewoners van het nabijgelegen Rien – een buurt behorende onder het dorp – maken ook gebruik van de kerk.

Over de ruimtelijke ontwikkeling van Lutkewierum tot de 18de eeuw is nauwelijks iets bekend, maar deze zal, gezien de omvang van het dorp ook nooit een ingrijpend karakter gehad hebben. Wel is gebleken dat de boeren van het dorp in de 16de en 17de eeuw over gaan op een kapitaalintensievere landbouw. Een teken hiervan is het opkomend gebruik van de watermolen, waarvan de eerste vermelding in 1560 op Lutkewierum betrekking heeft. Mogelijk heeft zich in deze periode ook een evolutie naar betere en van kostbaarder materiaal gebouwde boerderijen voltrokken. Aannemelijk is, dat deze ontwikkeling zich op basis van de oudere, reeds bestaande structuur heeft afgespeeld.

De oudste bron die enig inzicht geeft in structuur, en omvang van het dorp is de grietienijkaart van Schotanus uit 1718, het vroegste enigszins

gedetailleerde kaartmateriaal (fotobijlage, afb. 1). Op de kaart is zichtbaar hoe geïsoleerd gelegen Lutkewierum is. Een enkel pad leidt naar het onder het dorp behorende buurtje Kneppelen aan de dijk. Verder kent het dorp waterverbindingen met Rien en Grotewierum via smalle opvaarten. De kerk is centraal gelegen temidden van de geringe bebouwing. Ten oosten van het dorp ligt de Groot Molma State, door middel van een opvaart verbonden met de nederzetting. Een in Friesland algemeen voorkomend proces na de bedijking van verplaatsing van boerderijen naar de rand van de terp en later naar het open veld, blijkt zich in Lutkewierum nauwelijks te hebben voorgedaan. Een vrijwel ontbreken van groei van het toch al zeer kleine dorpje heeft hierbij een rol gespeeld. Lutkewierum telt in de 18de eeuw, inclusief de buurten Rien, Kneppelen en Grotewierum, slechts negentien stemmende plaatsen.

De ruimtelijke ontwikkeling van Lutkewierum gedurende de verdere 18de en het begin van de 19de eeuw leidt niet tot wijzigingen in de nederzettingsstructuur. Uit de eerste kaart waarop de ruimtelijke structuur gedetailleerd is weergegeven, het kadastrale minuutplan uit 1821/22, blijkt in vergelijking met de kaart van Schotanus uit 1718 zelfs dat er nauwelijks sprake is van een ruimtelijke ontwikkeling. Plaats en omvang van de bebouwing zijn, evenals de ontsluiting, voor zover zichtbaar ongewijzigd. Om de kerk, centraal gelegen op het hoogste deel van de terp, bevindt zich een ringvormig pad, een zogenaamde rondgang. Op het zuidoostelijk en zuidelijk deel van de terp sluiten de verkaveling en de bebouwing min of meer radiaal op deze rondgang aan. Het noordelijk en noordwestelijk deel van de terp wordt direct achter de kerk begrensd door een watertje. Aan de overkant van dit vaartje ligt buiten de terp een boerderij die blijkens de kaart van Schotanus tot de de stemhebbende plaatsen behoorde. In aansluiting op de concentratie van bebouwing op de zuidelijke en zuidoostelijke kant van de terp wordt de nederzetting bereikbaar gemaakt door een pad uit zuidoostelijke richting. Ook sinds 1822 is weinig veranderd in de structurele opbouw van de nederzetting. Aan het eind van de toegangsweg over de terp naar de kerk is in de tweede helft van de 19de eeuw, bij de vervanging van een oudere boerderij door een iets noordelijker gesitueerde nieuwe pastorie, een onregelmatig gevormde open ruimte ontstaan, deels als agrarisch erf in gebruik. Ten zuiden hiervan is een grotere boerderij gelegen met in de directe omgeving enige arbeidershuisjes. De overige bebouwing is los gegroepeerd om de kerk en in

vergelijking met de situering van de panden op de kadastrale minuut nauwelijks verplaatst. Opmerkelijk is dat de gebouwen niet op de kerk zijn georiënteerd. Ze liggen vrijwel alle met de zijkant er naar toe. Een uitzondering hierop vormt de ten noordoosten van de kerk gelegen pastorie, waarvan de voorkant nadrukkelijk op de kerk gericht is.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

In de huidige ruimtelijke opbouw van Lutkewierum is de historische structuur van een klein agrarisch terpdorp duidelijk herkenbaar gebleven. Temidden van het open landschap van het zogenaamde 'eiland van Oosterend', een van de oudste polders van Friesland, manifesteert het dorp zich met de forse kerk, omringd door bebouwing en opgaand geboomte als een hechte structurele eenheid.

De bebouwing op de lage terp, bestaande uit enige boerderijen en landarbeiderswoningen, is overwegend agrarisch van karakter en op informele wijze rondom de kerk gegroepeerd. Een hiermee samenhangende kenmerkende eigenschap van de dorpsstructuur is het ontbreken van een feitelijk stratenpatroon; de ontsluitingsweg vanaf de dijk eindigt binnen het dorp in een open ruimte terzijde van het kerkhof. In de ruimtelijke structuur van het dorp is de situatie rondom de kerk nog het duidelijkst gekenmerkt door de radiale opbouw van de terp. Met name komt dit tot uiting in de wat hogere ligging van de kerk binnen het kerkhof en de ronde vorm van het terrein, begrensd door een haag en een pad. De ronde vorm van het kerkterrein en de hogere ligging worden aan de west- en noordzijde benadrukt doordat daar de smalle vaart als begrenzing fungeert. Vooral aan deze zijde van het dorp bestaat een waardevol evenwicht tussen de beslotenheid, mede als gevolg van de beplanting en de bebouwing aan de buitenzijde van de vaart, en de doorzichten naar het open landschap en het op circa één kilometer afstand gelegen Rien. Aan het door kerk en kerkhof gevormde cirkelvormige centrum van de verkaveling liggen radiaalgewijs enige erven op een duidelijke afstand van het ringvormige kerkpad. Slechts de kosterwoning ten zuiden van de kerk grenst met een zijgevel aan dit pad, maar heeft evenmin een directe relatie met het kerkterrein. Belangrijk in dit verband is ook de op de kerk georiënteerde 19de-eeuwse pastorie ten noordoosten van het kerkhof. Een aantal huizen ten westen van de opvaart, vormt met de houten brug in de knik van deze vaart gelegen een wat afzonderlijk, maar karakteristiek

onderdeel van het dorpsgezicht, evenals een huizengroep ten zuidwesten van het kerkhof.

De Buorren vormt een informele, ongeplaveide ruimte binnen het dorp, welke deels het karakter heeft van een erf waarbij de aanliggende boerderij en de in los verband gegroepede kleinschaliger panden het agrarische karakter versterken. De wat grootschaliger boerderij vormt met het tegenovergelegen kostershuis aan de weg tevens een markante overgang op het punt waar de toegangsweg op het dorp aansluit. Met name het zich versmalende gedeelte van de toegangsweg en de alom binnen het dorp aanwezige beplanting geven een grote mate van beslotenheid aan het dorpsgezicht. Het grootste deel van de dorpsbebouwing kenmerkt zich door de beperkte schaal van één bouwlaag, een over het algemeen verticaal gelede gevelindeling en afdekking door middel van een schild- of zadeldak. De woonbebouwing heeft over het algemeen een 19de-eeuws of vroeg 20ste-eeuws karakter. De zadeldaktoeren en de romano-gotische kerk, welke door de centrale, hogere ligging op de terp en door de afmetingen het dorpsbeeld zeer sterk bepalen, kenmerken zich door een diversiteit in materiaalgebruik van natuursteen en verschillende formaten baksteen. De koorsluiting van de kerk is markant gelegen in de zichtlijn van de Buorren tussen de bebouwing aan de dorpsingang en gericht op de in het verlengde van het schip gelegen open dorpsruimte. Ook binnen het oostelijk deel van het dorp komt de kerk aldus tot uiting als centraal en dominerend bijzonder element.

Vanaf vrijwel alle zijden is het dorp goed vanuit het omringende open landschap waarneembaar. De relatie met de omgeving wordt nog versterkt door het beloop van de opvaart buiten het dorp, welke een directe verbinding met het nabijgelegen Rien tot stand brengt.

Begrenzing van het aangewezen gebied

De beschreven kenmerken van de historisch-ruimtelijke structuur van Lutkewierum, het huidige dorpsbeeld en de daarin herkenbare historische ontwikkeling van een overwegend agrarisch terpdorp rechtvaardigen een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet.

Deze samenhangende structuur is opgebouwd uit de terp met de kerk, omliggende bebouwing, opvaart en begroeiing. De begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht is weergegeven op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 234).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectueering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Faber, J.A.

Drie eeuwen Friesland: economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800. Leeuwarden, 1973.

Hacquebord, L.

'Het noordelijk zeeleigebied' in: S. Barends, J. Renes, T. Stol, J.C. van Triest e.a. (red.). Het Nederlandse Landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht, 1986.

Halbertsma, H.

Terpen tussen Vlie en Eems. Groningen, 1963.

Rienks, K.A. en Walther, G.L.

Binnendijken en Slieperdijken yn Fryslân. Boalsert, 1954.

Stichting Bodemkartering. Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1: 50.000. Blad 10 Oost Sneek. Wageningen, 1974.

Tegenwoordige Staat van Friesland. dl. 3. Leeuwarden, 1788.

Zwaga, U.

De Gertrudiskerk te Lutkewierum. Lutkewierum, 1982.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch onderzoek:
Drs. J.J. de Haas, Breda.

Stedebouwkundig onderzoek:
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist.

Foto's:

Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).

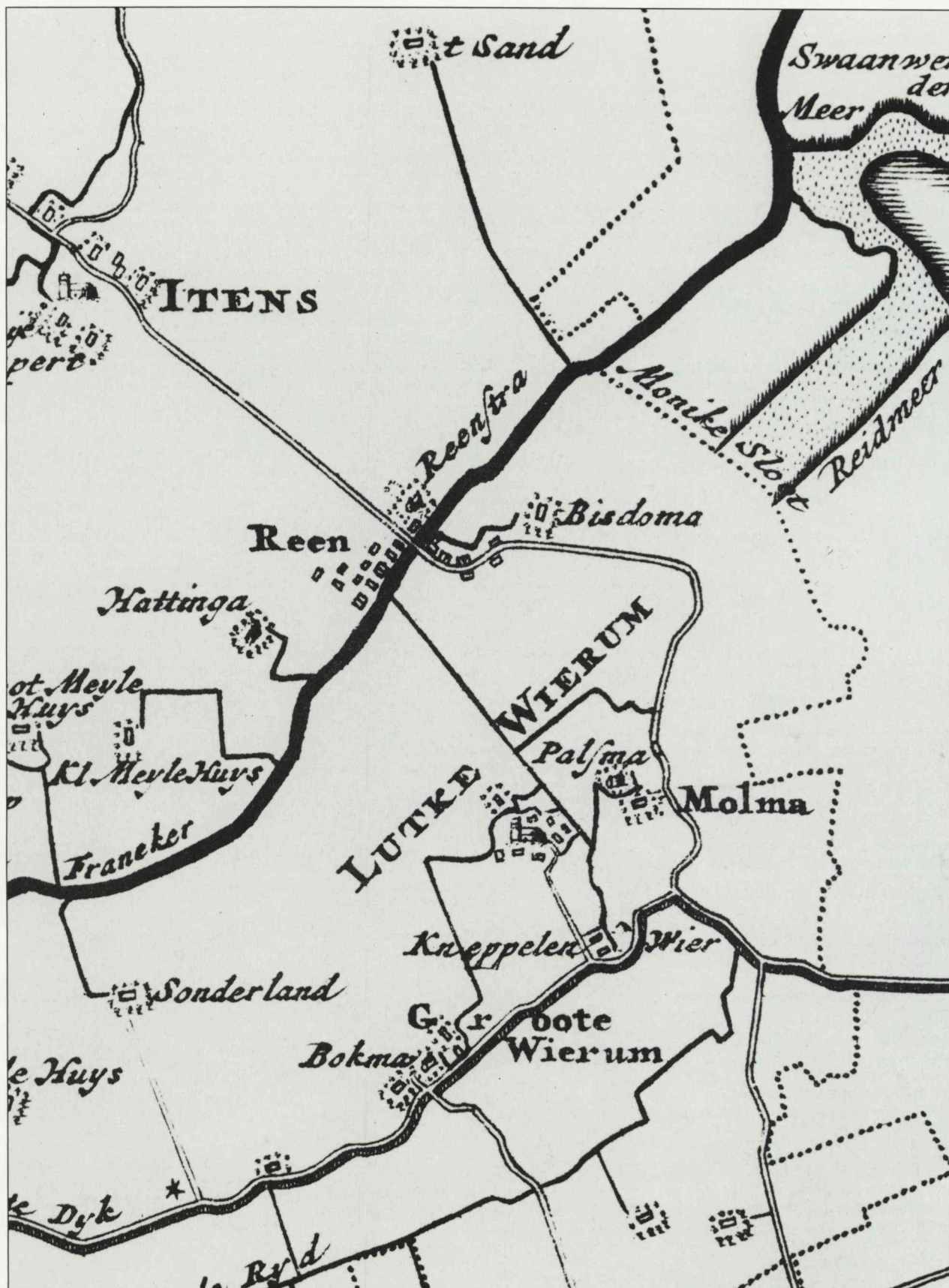
Kaart en illustratie in de tekst:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1476 X.

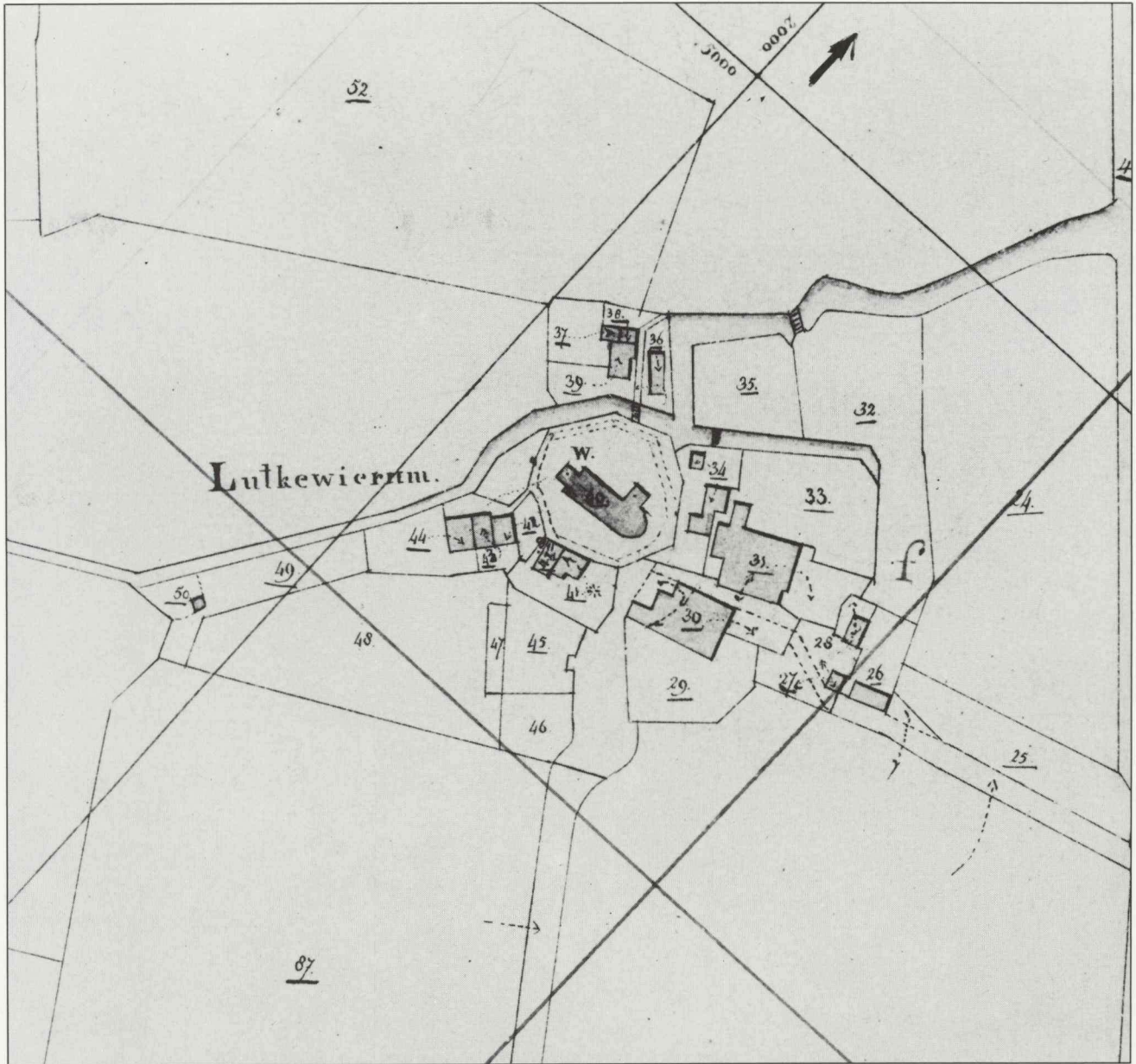
Druk:

Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Afb. 1. B. Schotanus à Sterringa, Uitbeelding van de heerlijkheit Friesland, 1970 (facsimile herdruk van 1718), grietenij Hennaarderadeel, fragment.

2.110519172006

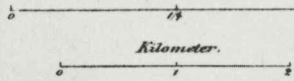
Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Oosterend, 1821-1822, fragment.

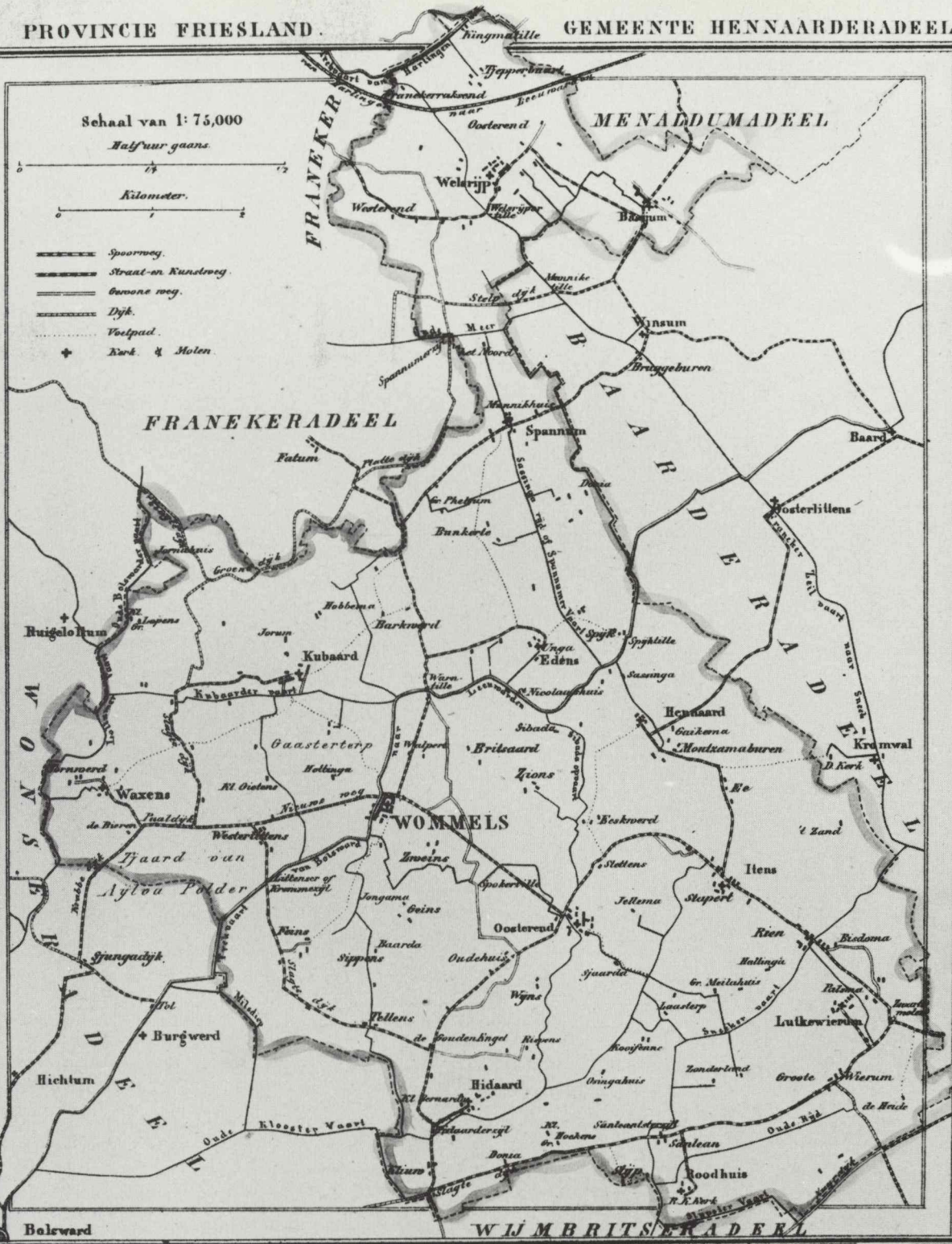
Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1862), blad 5, fragment.

Schaal van 1:75,000

Halfuur gaans.

- Spoorweg.
- Straat-en Kanaalweg.
- Gewone weg.
- Dijk.
- Voetpad.
- Kerk & Molen.

Balsward

WIJMBRITSERADEEL

Geteekend door J. Kuyper

Uitgave van Hugo Swingar te Leeuwarden

3869 Hectare, 4400 Inwoners.

1874.

2.110519172007

Afb. 4. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1874, provincie Friesland, gemeente Hennaarderadeel.

